

Cíviskarakter a debreceni belváros építészetében

Mindent megmenteni nem lehet, de törekednünk kell rá – vonatkozik ez a mondás az építészetre, azon belül pedig Debrecen archaikus cívís építészetének még fennmaradt hírmondóira is. A kutatás, rendszerezés és archiválás ugyan még csak a kezdetén tart, a legfőbb célunk jelen esetben annak feltárása kell legyen, hogy milyen történeti, építészeti jellegzetességek maradtak ránk Debrecen városában. *Cíviskarakter* – gyakran hangoztatják kutatók, építészek, helytörténészek, vagy a sajtó munkatársai, ha azonban meg kellene fogalmaznunk egzaktan, mit is takar ez az építészetben, akkor már nem is olyan egyszerű a feladat.¹

MIT TAKAR AZ A BIZONYOS CÍVISKARAKTER?

Először is nélkülözhetetlen maga a *cívís* szó értelmezése. A latin eredetű kifejezés jelentése polgár, vagyis polgárjoggal rendelkező személy az ókori Rómában. Nincs ez másképpen a „*kálvinista Róma*”-ban sem, ahol az 1538-ban alapított Református Kollégiumnak köszönhetően meghatározó volt a latin műveltség, s ezáltal a cívís szó is gyökeret verhetett, s ez a kifejezés idővel már egy egész életmódot takart!²

A Debrecenben élők a városhoz tartozó külbirtokoknak, pusztáknak, az állattartásnak, kézműiparnak, valamint kereskedőinek köszönhetően – akik a világot járták Nürnberggtől a Baltikumon át egészen Isztambulig – módos embereknek számítottak, büszkéek voltak arra, hogy adófizetők, saját házas ingatlannal, a hozzá tartozó külső telekkel, esetleg egy-egy tanyával is rendelkeztek, ugyanakkor a Hortobágyra kihajtott, igen komoly jószágállománnyal is bírtak.³ Ez a tulajdonviszony, valamint a refor-

A Debreceni Református Kollégium az 1802-es tűzvész előtt (Sápi Lajos: *Debrecen település- és építéstörténete*. Debrecen, 1972. 133.)

1 Megjegyzés: a most megjelenő cikk előadás formájában elsőként 2018. V. 18-án hangozott el a Debreceni Városvédő és -szépítő Egyesület összejövetelén. Bővebb terjedelemben e témában lásd: *Horváth Péter*: *Cíviskarakter Debrecen építészetében*. In *Civisporta* II. évfolyam 2. szám. Szerk.: *Dr. Horváth Péter–Balogh László*. Debrecen, 2018. 183–230, https://civisporta.hu/hp_publicaciok.html; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. III. 22.

2 *Kocsis Elemér* (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, 1988. 11. A fogalom meghatározás tekintetében lásd még: <https://meszotar.hu/keres-civis>; valamint <https://meszotar.hu/keres-civitas>; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. III. 9.

3 *Bajkó Mátyás–Balogh István–Gyimesi Sándor*: *Debrecen története*. II. In *Benda Kálmán–Rácz István* (szerk.): *Debrecen, 1981, továbbá: Debrecen története*. I. Szerk.: *Szendrey István*. Debrecen, 1984, valamint <https://www.hbmo.hu/ertektar/Ertekoldal.aspx?ertekazon=36>; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. XI. 28.

mátus hitben való meggyőződés az itt élőknek olyan önérzetes tartást adott, amelyet mindezek összessége alakított ki az idők során.⁴

A büszke cívis mentalitás, az a bizonyos *cíviskarakter* azonban hogyan jelenhetett meg az építészetben? Hogy mutatkozhat meg a *cívisjelleg* egy házban? A válasz talán az életmóddal hozható összefüggésbe, tehát mindazt tartalmaznia kell, amit maga a cívis életforma diktált. Ez pedig nem egy szót, nem egy funkciót és nem is egy korszakot takar.

MIT TEKINTSÜNK CÍVISHÁZNAK? – A CÍVISHÁZAKRÓL ÁLTALÁBAN

Amennyiben Debrecen országos, vagy akár helyi védettséggű épületeinek lajstromját vesszük alapul, megállapítható, hogy a legarchaikusabb fésűfogas telekelrendezésű réteg mutatható ki a legkevésbé.⁵ Nem azért, mert olyan kevés maradt fenn belőle – bár nyilván ez is egy befolyásoló tényező –, hanem mert ezek az ingatlanok jellemzően egyszerűbb kivitelűek, kevésbé díszesek, puritánabbak és legtöbbször meglehetősen rurális képet őriztek meg.

A védett állományból az tűnik ki, hogy elsősorban azokat tekintik cíviskarakterrel bíró épületeknek, amelyek hézagosan vagy teljesen zárt sorú beépítményben valósultak meg, vagyis az ingatlan homlokzati rendszere, s így a mögötte elhelyezkedő főtömb is utcával párhuzamosan helyezkedik el, és maga az utcafront stukkódíszítéssel ellátott, hogy azért az esztétikai igényeknek is eleget tegyen. A szépség azonban relatív fogalom, hiszen mindenkinek más és más jelent, s nincs ez másként az építészetben sem. A védett és védendő cívis lakóépület-állomány jellemzői tehát: zárt sorú, stukkóval díszített, személyes megítélés szerint szépen kialakított, díszes, mindezek mellett pedig eleget tesz a cívis életmód valamennyi velejárójának.

A jelenleg álló és rekonstruálható stukkódíszes házak klasszicizáló-romantizáló, eklektikus homlokzatkialakításának java része azonban a kiegyezés után valósult meg, vagyis általában minél díszesebb egy épület, annál inkább biztos, hogy mindaz, ami a szemünk elé tárul a zárkózott cívis lakóházaiból, az jobbra a XIX. század utolsó harmadában keletkezhetett. Ennek oka pedig az, hogy ezt a korszakot egy gazdasági fellendülés jellemezte, ami éppen a millennium idején teljesedett ki.

Viszonylag sok olyan cívisház maradt fenn, amely díszes homlokzattal készült, java részük pedig – az eddigi kutatások alapján – az 1880–1890-es évekre datálható. Ennek a korszaknak az építészeti jellege azonban csakis addig volt képes megjelenni, amíg volt rá anyagi forrás. A gazdasági világválság, Trianon, az I. és a II. világháború idején viszont már nem jellemző, hogy magánemberek akkora pénzállománnyal rendelkezzenek, minél díszesebb épületet emeltesse. Az építészeti kedv, s így maga a fellendülés korszaka az 1867-es kiegyezéssel vehette kezdetét, az 1896-os millenniumi korszakkal érthette el csúcspontját, kifutása pedig a kései 1920–1930-as évekre keltezhető, ezáltal pedig relatíve nem igazán tekinthetőek „réginek”, továbbá ebből a korszakból hasonló képet mutatnak más városok épületeivel.

A díszítésnél alkalmazott típusstukkók Debrecen számos épületénél előfordulhatnak. Jó példa erre, hogy ugyanazok az elemek megtalálhatóak több homlokzaton a városban. Ide sorolhatjuk az Arany János utca 34., a Bajcsy-Zsilinszky utca 51., a Rákóczi utca 21.,

4 Balogh István: A cívisek társadalmi. Debrecen, 1946, továbbá Balogh István: A cívisek világa. Budapest, 1973.

5 Gellér Ferenc: Debrecen műemléki Katasztere 1987, továbbá Helyi egyedi védelem alá tartozó elemek: DMJV. 45/2017. (XII. 14.) Önkormányzati rendelet, módosítva 13/2020. (IV. 30.) önkormányzati rendelettel. Hatályos 2020. V. 1-től

65., a Garai utca 28. számú házat – amelyek közül csak az elsőként és az utolsóként említett ingatlanok nem élveznek helyi védeltséget. Tehát három, szinte azonos díszítésű épület is megóvandó értéket képvisel, miközben a legrégebb, rurálisabb képet magukon viselő házak nem, vagy legalábbis mindezen ingatlanállomány, amely még áll, kevésbé jelenik meg műemléki katasztereinkben. Ez pedig azt jelenti, hogy aránytalanságok mutathatók ki a védetté nyilvánításban. Mi lehet az oka? Valószínű éppen a túlradó dekorativitás, hiszen a szépség fogalmát az épületek esetében nagyjából az emberek számára éppen a stukkódíszítettség jelenti.

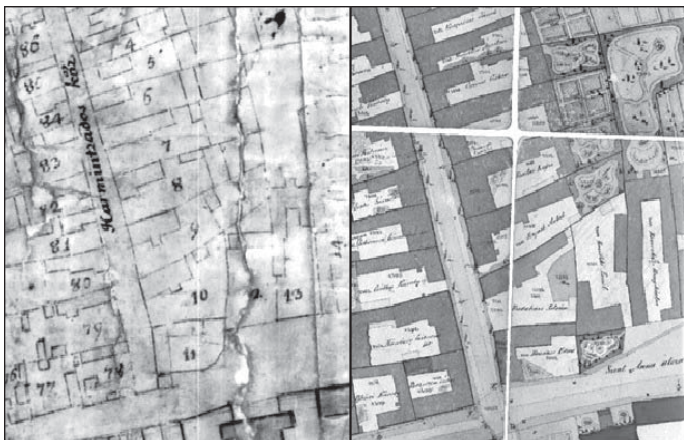

A Rákóczi utca 21., 65., a Bajcsy-Zsilinszky Endre utca 51., a Darabos utca 52. és a Garai utca 28. számú ingatlanok stukkói (A szerző felvételei, 2021)

MI ALAPJÁN HATÁROZZUK MEG A CÍVISHÁZ FOGALMÁT?

A DvT. 34-es jelzetű, a XVIII. század második felére keltezhető, valamint a DvK. 24-es, 1872-es datálású atlaszokat egymáshoz viszonyítva megállapítható, hogy utóbbin a Batthyány utcán javarészt már zárt sorú beépítés látható. Mindössze egyetlen olyan ház, a Batthyány utca 24. számú őrizte meg archaikus fésűfogas telekelrendezésű voltát, amely nagyjából változatlan formában maradt fent, így megtartotta a városra korábban jellemző arculatát. Az utca többi, megmaradt épülete azonban már egyértelműen a XIX. század során általánossá vált jelleget tükrözi. Következésképpen a telekelrendezésük alapján nem mondhatjuk ki egy épületre hogy „Ez egy cívisház”, mivel önmagában ez nem elégséges. Változás következett be a századok során, a cívis azonban ettől még cívis maradt.

Több korszakot átívelve megállapítható tehát, hogy

A mai Batthyány utca – egykor Harminczados köz – részlete a XVIII. század második felére keltezhető, és az 1872-es térképeken (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára – a továbbiakban MNL. HBML. – DvT. 34. és DvK. 24. jelzetű térképei)

Csokonai Vitéz Mihály lakhelye, a mai Darabos utca 19. számú ház (Gondy Károly és Egey István felvétele nyomán készített metszet, közli: Csokonai-emplény. Szerk. s kiadja: Hamar László. Debrecen, 2013)

Diószegi Sámuelnek Debrecen főbírájának és első postamesterének lakóháza, a mai Széchenyi utca 6. számú épület (Debrecen Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala – továbbiakban DMJV. PH. Főépítész Iroda, Építészeti chívum fotótára. Az Országos Műemléki Felügyelet – a továbbiakban OMF – vizsgálata, 1962)

egy igazi archaikus cívisház a legrégebbi, még kézzel fogható építészeti rétegünket tekintve általában fésűfogas telekelrendezésű, utcára merőlegesen álló formában valósult meg, majd a XVIII. század végére, valamint a XIX. század elejére, az 1802-es, illetve 1811-es tűzvészek után egyre inkább előtérbe került az utcával párhuzamos építkezés.

Eleinte a kapubeálló túlnyomórészt még nem volt fedett, majd egyre inkább a teljesen zárt sorú beépítési mód vált általánossá, ahol már a kapuzat feletti részt is padozattal látták el. A telekelrendezés alapján történő besorolás tehát a cíviskarakter megállapításának szempontjából önmagában nem releváns, azonban nagyon jó korjelzőként funkcionál. Számtalan példa található a városban, ahol az épület archaikus jellege az átépítések, toldások során eltűnt, a felmérések azonban bizonyítják, hogy a nagy utcafronti zárt sorú tömbök mögött sok esetben megtalálhatók az eredeti fésűfogas telekelrendezésű építészeti megoldásra utaló momentumok. Jó példa erre a Darabos utca 19. szám alatti Csokonai-ház: nincs meg már a fakerítés, a koporsófedeles kisajtó, mindaz, ami a legarchaikusabb képet mutatná, amit még a költő láthatott, de az épület rajza és tervtári dokumentációja fennmaradt, s az elvégzett felmérések azt mutatják, hogy

az 1882–1912 között kialakított zárt sorú utcafront mögött megmaradt a fésűfogas ház pincéje és hátsó traktusának külső falazata. A Széchenyi u. 6. szám alatti Diószegi-ház az 1600-as végén már biztosan állt. Utcai kerítését téglából rakták, tehát gazdag cívisek lakhatták. Átalakítások nyomait viseli a tetőgerinc, amely oromzat nélkül az utcával párhuzamosan fut. A Simonffy-ház a Széchenyi u. 10. szám alatt most jellegzetesen zárt sorú épület, amelybe ebben az esetben is befoglalták a korábbi fésűfogas telekelrendezésű házat, a kapuzat feletti tér rész viszont még nincs beépítve. Ugyanez már nem mondható el a Széchenyi u. 4. számú lelkész-

lakról, ahol szintén áll még az utcára merőleges korábbi tömb, viszont a toldást már úgy képezték ki, hogy a kapubejáró felett végig padlás található. Az épületek legarchaikusabb jegyei tehát eltűntek az évszázadok során, az építészeti dokumentumok, térképek, rajzok, fotók, sőt, sok esetben még a korábbi házak fragmentumai is fennmaradtak, amelyek alapján legalább részint megidézhető, rekonstruálható az eredeti, vagy legalábbis a korábbi állapot.

KORSTÍLUSOK ÉS CÍVISKARAKTEREK

Megörököltünk cívisházakat a XVIII–XIX. századból, de még a XX. század első felében is létrejöhettek azt a bizonyos *cíviskaraktert* magukon viselő ingatlanok. A több évszázadon átívelő kortörténetnek köszönhetően viszont az épületek több periódus stílusjegyeit is hordozhatják. Ilyen például a XVII–XVIII. századra, valamint a XIX. század első felére átnyúló puritán copf-barokk, a XIX. század első felére keltezhető klasszicista stílus – elég, ha csak a Nagytemplomra gondolunk –, továbbhaladva az időben, a XIX. század második felében kivirágzó romantikus historizáló–eklektikus, klaszszicizáló–romantizáló stíluskaavalkád, amelyekből a legtöbb található a cívisvárosban. Emellett az úgynevezett neo-stílusok és még a szecesszió jegyei is egyaránt fellelhetők a debreceni lakóépületeken.

Tehát önmagában az építészeti stílus alapján sem lehet tehát kimondani egy ingatlanról, hogy tipikus, jellegzetes cívisház. A kérdés továbbra is az, hogy akkor mégis mi alapján határozzuk meg annak fogalmát azon túl, hogy az Debrecenben található?

CÍVIS ÉLETMÓD – CÍVISHÁZ – CÍVISKARAKTER

Egy debreceni ingatlan akkor cíviskarakterű, ha az épület magán viseli azoknak a korszakoknak a lenyomatát, amelyekben a cívis életmód létezett. Joggal vetődhet fel a kérdés: mégis meddig létezett? Cíviseknek valljuk magunkat ma is, bár az életmódunk már régen nem az, amit a fogalom eredetileg takart.

Simonffy Sámuelnek, Debrecen főbírájának lakóháza, a mai Széchenyi utca 10. számú épület, valamint a Széchenyi utca 4. számú lelkészlak (DMJV. PH. Főépítészeti Iroda, Építészeti Archívum fotótára, az OMF vizsgálata, 1951, 1962)

A Bajcsy-Zsilinszky utca 42. számú copf stílusú módos cívisház, az utolsó XVIII. századi íves oromzatú épület a belvárosban
(DMJV. PH. Főépítészeti Iroda, Építészeti Archívum fotótára, az OMF vizsgálata, 1951)

való aktívabb kapcsolat megtörése, amely az addig folytatott életmódra radikális hatással volt. Majd a nagy gazdasági világválság és a II világháború, végezetül pedig a szocializmus, a tervgazdaság, az iparosítás, majd a fogyasztói társadalom begyűrűzése semmisítette meg mindazt, ami a cívís életmód még túlélő szegmense volt.

A Rákosi-korban gyakorlatilag megszűnt az a hagyományos lokális kultúra és társadalmi berendezkedés, amely évszázadokon át működött. A folyamat záró időpontja talán 1952-re datálható: ekkor csatolták el ugyanis Debrecentől hortobágyi területeit, végképp megváltoztatva az addigi életmódhoz köthető területi egységet is. Ennek „köszönhetően” tehát az életmód már csak töredékeiben őrizhetett meg valamit a cívisek egykori világából.

A XVIII. századi és azt megelőző korok jellegét magán viselő Batthyány utca 24. és 26. számú házak (A szerző felvétele, 2018)

Ugyanakkor töredékeiben még a XX. század második felében is fennmaradtak a cívís lét bizonyos elemei. Mindaddig tehát, amíg magáévá tudta tenni a város kézműves–kereskedő–gazdálkodó, úgymond „*paraszt-polgári*” lakossága mindazt a társadalmi hatást, ami őt érte oly módon, hogy attól az életmód radikálisan visszavonhatatlanul nem változott meg, addig fennmaradt a cívís lét.

Az életmód felbomlása azonban már az utolsó nagy virágzás, vagyis az 1867-es kiegyezés és az 1896-os millennium idejétől fogva erősebb változásoknak volt kitéve a modernizációnak köszönhetően. Mindezt követte az I. világháború megrázkódtatása, majd a trianoni békediktátum miatt elcsatolt érmelléki borvidékkel

CÍVISKARAKTER: NÉPI ÉPÍTÉSZET VAGY URBÁNUS ARCHITEKTÚRA

Rurális, vagy urbánus környezetnek kell-e tekintenünk mindazt, amit cívískarakterrel aposztrofálunk? Mindkettő igaz lehet, hiszen a hivatalos meghatározás is parasztpolgári, így benne van a városi lét lenyomata, de tartalmazza a népies, paraszti társadalom képét is. Debrecenben azonban ez a két kategória az épületek tekintetében jellemzően élesen elkülönül egymástól, ugyanis a rurális környezet a város architektúra-históriájában zömében

az utcára merőleges állású házakat jelenti, a kialakult történeti struktúrát pedig csak néhol törte meg egy-egy zárt sorú földszintes, vagy még ritkábban egyemeletes épület. Jó példa erre a XVIII. századi jelleget magán viselő Batthyány utca 24. és 26. számú ingatlanok tömbelhelyezkedése.

Az urbánus környezet Debrecenben inkább az utcával párhuzamosan álló földszintes, vagy egyemeletes házak sorával valósult meg, az idő előrehaladtával pedig a homlokzatok mind díszesebbek lettek, vertikális irányban megnyúlt a párkánymagasság, majd a tömbök szintszámai is megemelkedtek. Mindezek azonban jellemzően csak az 1802-es, valamint 1811-es tűzvészek után válhattak általánosan elterjedté. A ma álló debreceni épületállomány alapján maga a cíviskarakter is több különálló korszakra és szegmensre osztható.

1. „Cíviskó”-k és archaikus cívisházak

Jellemzőjük, hogy védettségüket tekintve a legelhanyagoltabbak, általában utcára merőleges állásúak, földszintesek, zömében XVIII. századi, vagy azt megelőző korokból, valószínűleg 1802 előttről származnak, továbbá rurális, falusi képet mutatnak.

Elég csak Robert Townson angol utazó 1793-ban tett megállapítására gondolnunk, miszerint Debrecen „[...]bár városi ranggal és városi kiváltságokkal rendelkezik, inkább falunak tekinthető a település s mint ilyen, a legnagyobb egész Európában. Ha viszont városnak tekintjük, írja, akkor az egyik legrosszabb, még ha lakói nem is a legszegényebbek. Sövénykerítés veszi körül, a városkapuk olyanok, mint Angliában a kerítéskapuk a mezőn, amiket benőtt a túske és a szeder. Beszámolója szerint a házak néhány kivételtől eltekintve egyszintesek, szalmatetősek, oromzatuk az utcára néz. Az utcák nincsenek kiköveztve, ehelyett a legforgalmasabbak közül néhányban gerendákat fektetnek le a gyalogosok számára. [...]”⁶

Gondot jelent azonban, hogy ezekről az épületekről rendelkezünk a legkevesebb információval, jellemzően papírra vetett tervek nélkül valósultak meg, továbbá úgy újították fel, vagy alakították át azokat, hogy nem, vagy csak szórványosan maradt fent dokumentáció. Ezek a cívisházak a debreceni építészet legtűnékenyebb rétegei, és ha csupán a szűk belvárost nézzük, ez mintegy 90 még fennmaradt házat jelent. Példa erre a XVII–XVIII. századi vagy talán még ennél is régebbi elemeket magában foglaló, egykor íves, barokk oromzatos, Rákóczi utca 13. számú archaikus cívisház, amely immáron nem áll. Bontása előtt azonban még sikerült felmérni, sőt, az építőanyag jellegzetes elemeiből

A Rákóczi utca 13. számú archaikus, fésűfogas telekelrendezésű basacívis, avagy nagygazda ház 1920-ban (A. W. Cutler felvétele, Hamilton, F. H. (ed.): Hungary. In Peoples of All Nations. Vol 4. Logos, Press 1920. [2633–2668.] 2669.)

6 Kókény Andrea: Robert Townson utazásai Magyarországon. Aetas XXVIII. évf. 3. sz. [119–140.] 136–137.

is mentettük, ami menthető.⁷ A ház állapotát tekintve: katasztrofális körülmények között pusztult, az 1970–1980-as évek óta nem, vagy csak ritkán lakták 2016-os megsemmisüléséig.

Szerencsére 1920-ban amerikai antropológusok jártak Magyarországon, akik fényképezőgéppükkel megörökítették, amit arra érdemesnek találtak. Három képet ismerünk a sorozatból, ami Debrecenben készült, és az egyiken a Rákóczi utcán zajló piaci forgatag látható, ahol a szóban forgó ház oromzata látszik. Ennek köszönhetően tudhatjuk, milyen volt az épület korábbi struktúrája, ugyanis más rajzolt, vagy írásos emlék minderről nem maradt ránk.

2. Hézagosan zárt-, illetve zárt sorú, puritán kivitelű cívisházak

Védettségüket tekintve már elfogadottabbak, jellemzően utcával párhuzamos állásúak. Puritánabb, letisztultabb jellegű épületekről beszélhetünk, megváltoztatták a korábbi térhasználatot, telekstruktúrát és formát. Zömében a XIX. század első felétől terjedtek

el. Jó példa erre a Szent Anna u. 29. számú ingatlan, amely a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején épülhetett. Érdekessége, hogy nem egy, hanem két cívisház, amiket összetoldottak. Jól látható mind a mai napig az egykori kapuzat helye, amit beépítettek.

3. „Cifra cívisházak”

Ezek a tömbök már jól dokumentáltak, többségük védettséget is élvez. Urbánus jelleget mutatnak, utcával párhuzamos állású, stukkódíszes házak, zömében a XIX. század második feléből, nagyobb számú megjelenésük pedig az 1880–1890-es évekre datálható. Ezeknél a tömböknél ismétlődnek a stukkók egyéb, más városokban is fellelhető típusmintái, bár nyilvánvalóan vannak közöttük egyedi jellegűek is.

Mindezek ellenére ma a köznyelv éppen ezeket a „cifra cívisház”-akat nevezi meg leginkább, ha cívisházokról van szó. Nem véletlenül, hiszen ebből van a legtöbb valamint időben ez áll legközelebb a jelenkorhoz. Jó példa erre a Bajcsy-Zsilinszky utca 33. számú ingatlan, amely 1899-ben valósult meg, és magán hordozza mindazt az attribútumot, amit általánosságban ma cívisháznak gondolnak.

⁷ Megjegyzés: a szóban forgó ingatlan az 1760-as évekre egyébként nagyjából már elnyerte szinte teljes formáját, csak a tornác utcafronti és hátsó toldaléka készült később, feltehetően azonban még a XVIII. század során. A ház bejárásakor felfedeztük, hogy befoglaltak egy, az utca irányába előkerttel rendelkező, alapincézett, kétszobát teret is, amely minimum az 1700-as évek első feléből, de valószínűbb, hogy az 1600-as évekből származott, mindazonáltal nem zárható ki a korábbi keltezés sem.

LÉPTÉKVÁLTÁSBAN A VÁROS

Debrecen és lakosai több mint 200 éve küzdenek azért – az idő előrehaladtával egyre sikeresebben –, hogy a település leküzdje mezővárosi, rurális jellegét. A léptékváltás nem újkeletű jelenség, a város folyamatosan változik. Zoltai Lajos helytörténész Debrecen múltjának kutatója volt. Munkájának köszönhető, hogy rajzain több épületet megörökített. Grafikáin látható például a Tanító utca 6. szám egykori fakerítéses, nádfedeles háza, de emellett dokumentálta az egykori Zápolya, jelenleg Lőrinc pap utcán korábban található alacsony, nádfedeles épületet is, amelyek 1904-ben még álltak. Ugyanebben az időben viszont már megépültek a Piac utca 59. és 61. számú két-, vagy háromemeletes bérpaloták, illetve a szintúgy kétemeletes Piac utca 81. számú épület is, amelyet 1905-ben emeltek.

Külön érdekesség, hogy figyelemre méltó részletekre rábukkanhatunk olyan házakban/házakon is, amelyek első ránézésre nem igazán érdemesek a védelethez. Megoldást jelenthet ilyen esetekben, ha nem egy teljes ingatlant, hanem annak bizonyos részleteit védjük, legjobb esetben helyben megőrizve magát az értéket. Ha azonban elbontanak egy elöregedett, szerkezetileg sérült házat, ki lehet, sőt, ki kell emelni és máshol megőrizni, talán később méltó körülmények között bemutatni azokat az elemeket, amelyek karakteres, archaikus címvis építészetünk mementói! Ehhez azonban szükséges és elengedhetetlen a fellelhető régi épületállomány felmérése és átfogó ismerete.

Egy-egy épület dokumentálása több szempontból is hasznosnak tekinthető: változik a városról alkotott mentális kép, gazdagodik a tudás és ismeretanyag, végül, de nem utolsósorban mindaz az érték, ami eredeti helyén már nem megőrizhető, legalább dokumentum formájában, a XXI. század technikai vívmányainak alkalmazásával virtuálisan fennmaradhat.

Talán egyszer megvalósulhatna a *Civis skanzen*. Ki más őrizné meg rajtunk kívül épített örökségünket, múltunkat, ha nem mi magunk? A Sóstói Múzeumfalu a Nyírség, Szabolcs, Szatmár és Bereg népi építészetét mutatja be, az Ópusztaszeri skanzen a dél-alföldi gyűjtőterületet öleli fel. Az M3 Archeopark népi építményei a Hortobágy és Hajdúság térségét örökítik meg, a Hajdúböszörményi tájházak ugyanakkor saját településük hajdani karakterét idézik fel. Az archaikus címvis házak egykori jellegét helyettünk nem fogja átmente-

A Bajcsy-Zsilinszky Endre utca 33. számú, díszes zártosú címvis ház (A szerző felvételei, 2018)

Zoltai Lajos 1904-es rajza a Zápolya – ma Lőrinc pap – utcában álló egykori nádfedeleles házról, illetve a Piac utca 59. és 61. számú emeletes tömbök ugyanebből az időből (DMJV. PH. Főépítészeti Iroda, Építészeti Archívum fotótára. A rajtot a Déri Múzeum őrzi)

ni és/vagy megidézni senki más! Pedig akár az eredetivel megegyező állapotában is megidézhetőek újraépíthetőek lehetnének a papíron és digitális lenyomatban megőrzött, átmentett épületek, de részint még azok is, amelyek egyelőre még állnak.⁸

Meg lehet-e a városban helyben őrizni és archaizáló rekonstrukcióval helyreállítani az egykori cívis életmódot bemutató házakat? Más településeken vannak jó és követendő példák, mint például a szegedi Napsugaras tájház, a gyulai Ladics-ház, vagy a budafoki barlanglakás. Olyan élethűen mutatják be egy-egy házban az egykor ott élők mindennapjait, hogy a látogató várja, mikor nyílik ki az ajtó, és lép be a tulajdonos, hogy körbekalauzolon bennünket. Debrecen városában is van két-három olyan XVIII. századi cívis-ház, amelyek kulturális célokat szolgálnak, ilyen a Tímárház, vagy a Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum, amely valamikor az 1760-as évek

előtt épülhetett több ütemben nyerve el formavilágát, vagy éppen a Batthyány utca 24. számú épület, amely napjainkban várja jobb sorsát.

Joggal vetődik fel a kérdés: nem lehetne legalább egy XVIII. századi ingatlant kijelölni, és megpróbálni bemutatni a Déri Múzeumban megőrzött és átörökített bútorok, berendezési tárgyak segítségével, hogy milyen is lehetett egykor egy igazi debreceni archaikus cívisház? Talán álomnak tűnik és oly távoli jövőképek a Cívis skanzen. Lesz-e egyszer Debrecenben ilyen, még ha csak néhány házzal is, ami akár egészen a XX. század fordulójáig bemutatná akár koronként, akár néprétegenként, módos cívisgazdák épületeitől egészen a kis, szegényes viskókig, az egykori életmódot? És folytatva a kérdések sorát: megvalósul-e valaha a cívis építészeti enyészettől megmentett darabjainak otthon adó állandó kiállítása?

⁸ Megjegyzés: a skanzenépületek kivitelezésekor napjainkban jobbra már nem szokták az eredeti ingatlan egész anyagát beszállítani, csak az épőbb, jellegzetes elemeket emelik be az archaikus formában kivitelezett, rekonstruált házba

ÖSSZEGRZÉS

Az, hogy mi határozza meg egy épületnél, valóban cíviskarakterrel valósult-e meg, önmagában nem állapítható meg sem az építészeti stílusjegyek, sem a funkció, sem az alkalmazott díszítés, sem pedig a benne egykor élők habitusa, foglalkozása alapján. Talán mindezek összessége, az úgynevezett cívis mentalitás és életvitel az, ami meghatározó. Egy dolog biztos: olyan értéket képviselnek a legkorábbi archaikus cívisházak városunkban, amelyek mindenképpen megmentésre méltóak! A munka folytatásaként a XXI. század technikai vívmányainak felhasználásával egy elektronikus adatbázist hoztunk létre, amely az építészeti archívum, a levéltár és múzeum adatainak feltárásával folyamatosan bővül, s reméljük, hogy egyszer napvilágot láthat egy építéstörténeti kiállítás is.⁹ Egy jövőbeli Cívis skanzen megteremtése lehet a távlati cél, hiszen létrehozható lehetne egy valós cívis múzeumegyüttes, ahol a berendezett épületek segítségével bárki megismerkedhetne elődeink életkörülményeivel.

Összességében: nem attól válik valami kulturális értéké, mert az helyi vagy országos védelemmel bír, sokkal inkább fordított a helyzet. Bizonyos épületeket azért kellene még napjainkban is – jobbra az utolsó órában – helyi vagy országos védelemre felterjeszteni, mert önmagában mindezek nélkül is kulturális, történelmi lenyomatai a cívisek világának, s ezáltal ékességei a városnak, így tehát önmagukban hordozzák a maradandó, megőrzésre méltó meritumot.

Horváth Péter

Az 1944. június 2-ai debreceni bombatámadás károkozása a helyi tömegközlekedésben

Az amerikai légierő (United States Army Air Forces, USAAF) 1944. június 2-án számos magyarországi város és közlekedési csomópont ellen indított elsöprő erejű támadást. A légi hadsereg kötelékébe tartozó bombázók ezen a napon több kelet-magyarországi célpont mellett Debrecen vasútállomását és műhelytelepét is támadták. Ennek következtében az akkor kb. 125 ezer fős lakossággal¹ rendelkező várost hatalmas károk érték, az ipari és közlekedési létesítmények közül a debreceni közlekedési vállalat károsodása volt a legjelentősebb. A cég történetéről már korábban is több publikáció jelent meg, azonban azok a légitámadásról kevés tényről közöltek, pedig arról kutatható források állnak rendelkezésre.

Jelen tanulmányomban ezeket a levéltári forrásokat használtam fel. Céltom a városi közlekedési vállalatok vonalhálózatának és telephelyeinek a rövid bemutatása, ezek mellett

9 Lásd: <https://civisporta.hu/civep/index.php>; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. III. 29.

1 Az 1941. évi népszámlálás szerint Debrecen 125 933 lakossal rendelkezett. Az 1941. évi népszámlálás. Budapest, 1947. 4*.